

بررسی فقه الحدیثی حکمت ۱۳۶ نهج البلاغه در مورد جهاد زن (حسن التبعل)

زینب سادات کاشانی^۱

چکیده

امیرالمومنین (علیه السلام) در حکمت ۱۳۶ نهج البلاغه جهاد زن را شوهرداری نیکو و شایسته دانسته اند. تحقیق حاضر با عنوان «بررسی فقه الحدیثی حکمت ۱۳۶ نهج البلاغه در جهاد زن حسن التبعل» به بررسی فقه الحدیثی فهم متن و مقصود متکلم در جهاد امراء حسن التبعل پرداخته است. روش گردآوری تحقیق کتابخانه ای و روش پردازش آن توصیفی است. مقاله حاضر در سه بخش بررسی مصادر حدیث، فهم متن حدیث و فهم مقصود متکلم تنظیم شده است. منابع سلسله راویان حدیث مورد بررسی قرار گرفته است که در پایان بررسی سندی به نتایج خوبی از معتبر بودن و مشهور بودن حدیث رسیدیم. سپس الفاظ کلیدی روایت برای دستیابی به مفهوم صحیح روایت به طور دقیق مورد واکاوی قرار گرفته است و معنا و مفهوم واژه ها با استفاده از کتب معتبر لغت تبیین شده است. در این روایت تمامی کلمات در معنای اصلی و حقیقی خود به کار رفته اند. به احادیث هم خانواده و هم مضمون با این حدیث نیز پرداخته شده است. باتوجه به خانواده حدیث جهاد زن شوهرداری نیکو و شایسته و مصادیق آن مانند صداقت و صبر در برابر تندی شوهر و مشکلات خانه داری و جهاد زن به منزله جهاد اکبر می باشد. موانع فهم حدیثی از جمله اشتراک لفظی و تقطیع نادرست و تتبع ناقص و پیروی از آرا و نادیده گرفتن آهنگ سخن در بررسی این حدیث در این تحقیق پیدا نشد.

کلید واژه ها: جهاد زن، حسن التبعل، فقه الحدیث، نهج البلاغه.

۱. طلبه سطح ۲، مدرسه علمیه حضرت زینب کبری (سلام الله علیها)، zsk.kashani@gmail.com

مقدمه

فقه الحديث: فقه الحديث ترکیبی از معنای لغوی فقه و معنای اصطلاحی حدیث است. فقه در لغت به معنای فهم عمیق و دقیق است و حدیث در اصطلاح، به سخن، رفتار و تقریر معصوم و یا حکایت این امور گفته می شود و منظور از ترکیب این دو، فهم درست و ژرف از گفتار و کردار معصومان است.^۱ فقه الحديث دانشی که به بررسی متن حدیث می پردازد و با ارائه مبانی و سیر منطقی فهم آن، ما را به مقصود اصلی گوینده حدیث نزدیک می گرداند.^۲

نهج البلاغه: کتابی دربرگیرنده برگزیده ای از سخنان امیر المومنین علی ابن ابی طالب (علیه السلام) می باشد که در قرن چهارم هجری قمری توسط سید رضی در سه بخش خطبه ها، نامه ها و حکمت ها دسته بندی شده است. نهج البلاغه دارای ۴۸۰ حکمت می باشد.

حضرت امیر المومنین (علیه السلام) در حکمت ۱۳۶ نهج البلاغه می فرماید: (الصَّلَاةُ قُرْبَانُ كُلِّ تَقِيٍّ، وَالْحَجُّ جِهَادُ كُلِّ ضَعِيفٍ. وَلِكُلِّ شَيْءٍ زَكَاةٌ، وَزَكَاةُ الْبَدَنِ الصِّيَامُ، وَجِهَادُ الْمَرْأَةِ حُسْنُ التَّبَعْلِ)، «نماز موجب تقرب هر پرهیزگار و حج، جهاد هر ضعیف است و برای هر چیز زکاتی است و زکات بدن روزه است و جهاد زن شوهرداری شایسته اوست»

جهاد: جهاد در لغت از ریشه «جَهَد و جُهِد» به معنای مشقت و زحمت و همچنین به معنای توان و طاقت است.^۳ اصل کلمه جهاد از «جهد» (به فتح و ضم آن) است و به معنای توأم با رنج و زحمت می باشد، جهاد مصدر باب مفاعله و به معنی بسیار تلاش کردن میباشد و نیز اسم است به معنی جنگ، جنگ را از آن جهت جهاد گویند که تلاش توأم با رنج است.^۴ جهاد به معنای مشقت، تلاش، مبالغه در کار، به نهایت چیزی رسیدن و توانایی.^۵

حُسن: معنای حُسن بسیار عمیق و وسیع است، شاید به همین علت در این روایت خود واژه آورده شده است. حُسن بر وزن فُعْل، زیبایی، نیکویی^۶ «الحُسن: الجمال»، زیبایی^۷.

هر دو از این معنی در قرآن استعمال شده مثل آیه پنجاه و دو سوره احزاب «وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ» و مثل آیه هشتم سوره عنکبوت «وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا»، حُسن، عبارت است

۱. مسعودی، درسنامه فقه الحديث، ص ۱۴.

۲. همان، ص ۱۶.

۳. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۲۰۸.

۴. قرشی بنایی، قاموس قرآن، ج ۲، ص ۷۷.

۵. ابن اثیر جذری، النهایه فی غریب الحديث و الأثر، ج ۱، ص ۳۱۹.

۶. علی اکبر قرشی بنایی، ج ۲، پیشین، ص ۱۳۴.

۷. حسینی زبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۱۸، ص ۱۴۰.

از هر اثری جهت آفرین و شادی بخش که مورد آرزو باشد.^۱ قول راغب جامع هر دو معنای فوق است زیرا خوش آیند شامل هر دو از زیبایی و نکویی است.^۲ حُسن در لغت ضد قبح و نقیض او است. ازهری میگوید: «حسن صفتی است معرف آنچه که نیک و پسندیده است.»^۳

تَبَعْلٌ: «تَبَعْلٌ» از ریشه بعل که باب تفعّل برده شده و یکی از معانی این باب «تکلف و به رنج انداختن» و معنای دیگر «مطاوعه و اثرپذیری از فعل» است و جمع آن بُعُولَه است و بَعْلُ المراه یعنی شوهرش.^۴ تبعل یعنی رفتار با شوهر و برخورد با او و از جمله حفظ اسرار شوهر، خوش رفتاری، و فرمانبرداری از او در راستای اطاعت خداست و این عمل باعث درهم شکستن نفس اماره زن و تسلیم او در راه خداست.^۵

حضرت امیر المومنین (علیه السلام) در حکمت ۱۳۶ نهج البلاغه جهاد زن را شوهرداری شایسته او دانسته اند (جِهَادُ الْمَرْأَةِ حُسْنُ التَّبَعْلِ). به سبب آن که در میدان جهاد مشکلات فراوانی وجود دارد هم بذل مال است (در زمانی که مجاهدان هزینه های خود را از سلاح و مرکب و غذا می پرداختند) و هم بذل جان و هم جدایی از زن و فرزند و بستگان و در بسیاری از موارد، جراحات سخت جسمی. زن ها نیز هنگامی که در برابر مشکلات خانه داری و گاه اعتراضات و زخم زبان های شوهر قرار می گیرند اگر تحمل و بردباری نشان دهند جهاد مهمی را انجام داده اند. معصومین نور واحد هستند و همگی برای هدایت بشر آمده اند و کلامشان در تعارض با یکدیگر نیست. ما راه و روش زندگی صحیح و رسیدن به سعادت را از کلام معصومین دریافت می کنیم از این رو فهم دقیق سخنان ایشان اهمیت بسیاری دارد. تحقیق حاضر درصدد دستیابی به مفهوم و مقصود اصلی این حدیث است تا از طریق یافتن مصادر و بررسی مفهوم متن حدیث و مذاقه برمقصود حدیث مشخص شود که آیا متن حدیث همین عبارت است و یا احتمال تحریف و تصحیف در آن وجود دارد؟ و منظور امام از جهاد زن حسن تبعل چیست؟

کتاب درسنامه فقه الحدیث مسعودی عبدالهادی، درسنامه فقه الحدیث، موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، سازمان چاپ و نشر، ۱۳۹۴ ه ش، رساله و پایان نامه ای در زمینه موضوع تحقیق پیدا نشد. خانم زهره نیکفرجام در مقاله «جهاد زن با رویکردی بر جهاد اقتصادی» به بررسی جهاد اقتصادی در خصوص زنان پرداخته است این مقاله در فصلنامه علمی - ترویجی فقه و حقوق خانواده (ندای صادق) سال هجدهم، شماره ۵۹، پاییز و زمستان ۱۳۹۲ چاپ شده است. عذرا انصاری در مقاله «رفتارشناسی زن در برابر همسر» می کوشد چگونگی رفتار زن در برابر شوهر را بیان نماید این مقاله در فصلنامه ره توشه راهیان نور ویژه خواهران، رمضان ۱۳۹۴ چاپ شده است؛ اعظم محمودزاده، زهرا یوسفی و محسن گلپور در مقاله «تدوین

۱. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۲۲۵.

۲. قرشی بنایی، قاموس قرآن، ج ۲، ص ۱۳۵.

۳. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۳، ص ۱۱۴.

۴. طریحی، مجمع البحرین، ج ۵، ص ۳۲۲.

۵. بحرانی، ترجمه شرح نهج البلاغه، ج ۵، ص ۵۳۷.

الگوی پایداری خانواده مبتنی بر آموزه های اسلامی در اندیشه مقام معظم رهبری» به بررسی کتب و سخنان مقام معظم رهبری در مورد تحکیم خانواده و اهمیت پایداری خانواده در اسلام پرداخته است این مقاله در فصلنامه فرهنگی - تربیتی زنان و خانواده سال سیزدهم، شماره ۴۶، بهار ۱۳۹۸ چاپ شده است؛ حمید مسجد سرائی، زهرا فیض و مجتبی نورزاد در مقاله پژوهشی «نگاهی نو به حکم فقهی جهاد زن» به بررسی، تنقیح و راستی آزمایی حکم عدم وجوب جهاد ابتدایی بر زنان پرداخته است این مقاله در فصلنامه پژوهشهای فقهی، دوره ۱۲، شماره ۱، بهار ۱۳۹۹ چاپ شده است؛ احمد حمیدی زاده و سوسن باستانی در مقاله «تبارشناسی زن در جهاد» به بررسی چگونگی حضور زنان در جهاد با تکیه به روایات اهل سنت پرداخته است این مقاله در فصلنامه علمی - پژوهشی زن و جامعه دوره ۱۲، شماره ۴۵، بهار ۱۴۰۰ چاپ شده است؛ علی چدانی در مقاله «مصدق سازی حسن التبعل در روابط زوجین بر اساس منابع اسلامی» به بررسی مصادیق حسن التبعل پرداخته است این مقاله در فصلنامه علمی تخصصی اسلام پژوهان، سال نهم، شماره ۲۵، بهار ۱۴۰۲ چاپ شده است. هیچ یک از آثار یاد شده، رویکرد و ساختار فقه الحدیثی در مورد حکمت مذکور نداشته اند، تحقیق حاضر درصدد بررسی فقه الحدیثی این روایت می باشد.

۱. بررسی سندی حدیث

این روایت در کتب معتبر روایی شیعی نقل شده است. کلینی دو مرتبه این روایت را ذکر کرده است، یک بار از امیرالمؤمنین (علیه السلام) و بدون سند^۱، و در بار دوم از امام کاظم (علیه السلام) و مسند آورده است.^۲ در کتاب جعفریات منسوب به امام صادق (علیه السلام) است از رسول خدا (صلی الله علیه وآله سلم) به طور مسند نقل شده است.^۳ در تحف العقول دو مرتبه، از رسول خدا (صلی الله علیه وآله سلم) و امیرالمؤمنین (علیه السلام) نقل شده است که سند ندارد.^۴ شیخ صدوق هم در من لا یحضره الفقیه یک مرتبه از امام باقر (علیه السلام) بدون سند^۵ و یک مرتبه از امام صادق (علیه السلام) مسند نقل کرده است.^۶ شیخ صدوق در خصال هم دو مرتبه به صورت مسند که یک مرتبه از امام باقر (علیه السلام) و مرتبه دوم از امام صادق (علیه السلام) از امیرالمؤمنین (علیه السلام) نقل کرده است.^۷ همچنین در کتاب نهج البلاغه هم این روایت نقل شده است.^۸ علاوه بر سند این روایات، به دلیل کثرت نقل آن در کتب معتبر روایی شیعی و همچنین نقل این روایت از چندین معصوم، و همخوانی محتوایی این روایت با دیگر متون قرآنی و روایی، انسان را به اطمینانی می رساند که نیاز به بررسی سندی را برطرف می کند و صدور این روایت از معصوم را حتمی و قطعی میداند. این روایت در چندین کتاب از کتب معتبر اهل سنت وارد شده است از جمله قضاعی در مسندش^۹، بیهقی در شعب الایمان^{۱۰} البته خود بیهقی این روایت را ضعیف دانسته است به طور کلی جمله «جَهَادُ الْمَرْأَةِ حَسَنُ التَّبَعْلِ» از چند طریق وارد شده است، که یکی از این طرق به (امیرالمؤمنین) (علیه السلام) می رسد، ولی رجالیون اهل سنت، بعضی از آنها این طریق را ضعیف شماره کرده و این روایت را نپذیرفته اند، ولی این جمله از طریق دیگری از ابن عباس نقل شده، همان حدیثی که در مسند قضاعی آمده است. دانشمندان اهل سنت نسبت به رجال این روایت ایرادی نگرفته اند و با توجه به قدیمی تر بودن قضاعی نسبت به دیگر دانشمندان، می توان به صدور این جمله از رسول خدا (صلی الله علیه وآله سلم)، اطمینان پیدا کرد.

۱. کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۹.

۲. همان، ج ۵، ص ۵۰۷.

۳. ابن اشعث، جعفریات، ص ۶۷.

۴. ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۶۰ و ۱۱۱.

۵. ابن بابویه (شیخ صدوق)، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۴۳۹.

۶. همان، ج ۴، ص ۴۱۶.

۷. همان، ج ۲، ص ۵۸۷ و ۶۲۰.

۸. سیدرضی، نهج البلاغه، ص ۴۹۴.

۹. القضاعی المصری، مسند الشهاب (در أسناد احادیث شهاب الأخبار)، ج ۱، ص ۸۲.

۱۰. البیهقی، شعب الایمان (الجامع المصنف فی شعب الایمان)، ج ۲، ص ۴۱۵.

گوسفندان و سایر حیوانات قربانی یا صدقه ای در راه خدا. بعضی گفته اند: «قربان» مصدر از ریشه «قُرب» است ولی با توجه به این که در محل کلام ما معنای وصفی دارد (چیزی که مایه قرب می شود) باید پذیرفت که مصدری است که به معنای وصفی به کار رفته است.^۱

اما این که حج را جهاد هر ضعیفی شمرده از این روست که حج، هم جهاد با نفس است و هم آثار جهاد با دشمن را دارد، زیرا مایه وحدت میان مسلمانان و اتحاد صفوف آنها می شود و پشت دشمن را می لرزاند، بنابراین افرادی که توان حضور در میدان جهاد با دشمن را ندارند با حضور در مناسک حج به بخشی از فلسفه جهاد با دشمن فعلیت می بخشند و حتی جوانانی که در حج شرکت می کنند با تحمل مشقات حج و گاه پیاده روی های طولانی و محرومیت از خواب و استراحت، برای میدان جهاد تمرین می کنند.^۲

امام (علیه السلام) در مورد روزه می فرماید: زکات بدن است، زیرا روزه چیزی از بدن می کاهد، ولی بر برکات آن می افزاید همان گونه که زکات مال، در ظاهر، چیزی از آن می کاهد، اما برکات غیر قابل انکاری دارد. در جهان نباتات نیز این موضوع در مورد بسیاری از درختان عملی می شود که شاخه های زیادی از آن را می بُرند ولی بعداً درخت نمو فوق العاده ای پیدا می کند. امام (علیه السلام) می فرماید: جهاد زن شوهرداری شایسته است؛ به سبب آن که در میدان جهاد مشکلات فراوانی است: هم بذل مال است (در زمانی که مجاهدان هزینه های خود را از سلاح و مرکب و غذا می پرداختند) و هم بذل جان و هم جدایی از زن و فرزند و بستگان و در بسیاری از موارد، جراحات سخت جسمی. زن ها نیز هنگامی که در برابر مشکلات خانه داری و گاه اعتراضات و زخم زبان های شوهر قرار می گیرند اگر تحمل و بردباری نشان دهند جهاد مهمی را انجام داده اند.^۳

در روایات برخی اعمال در ردیف جهاد به شمار آورده شده است مانند مجاهدت و تلاش نفس در برابر شیطان و هوای نفس. سخن گفتن به عدالت در برابر سلطان ستمگر و تلاش مرد برای زنده کردن سنتی نیکو در جامعه، خوب شوهرداری کردن و تلاش مرد برای کسب روزی حلال برای خانواده.^۴ در روایتی از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) "جهاد" دو نوع معرفی شده است؛ جهاد اصغر که همان جهاد فقهی است و جهاد اکبر که مهمتر از جهاد اصغر بوده و همان جهاد با نفس است.^۵ در روایت مورد بحث نیز برای (حسن التبعل) عنوان جهاد اکبر به کار رفته، اگر از اعمالی چون شوهرداری نیکو به عنوان جهاد زنان نام برده شده به دلیل قداست و ارزش نهادن به چنین اعمالی است و چون این اعمال نیز همراه با نوعی کوشش و جهد و تلاش است، هم ردیف جهاد دانسته شده است.

۱. مکارم شیرازی، پیام امیرالمومنین، ترجمه و شرح حکمت ۱۳۶ نهج البلاغه.

۲. همان.

۳. همان.

۴. کلینی، کافی، ج ۴، ص ۲۵۹؛ اشعث، الجعفریات الأشعثیات، ص ۷۸.

۵. کلینی، کافی، ج ۵، ص ۱۲.

امام علی (علیه السلام) می فرمایند: جهاد چهار شعبه دارد؛ ۱. امر به معروف، ۲. نهی از منکر، ۳. راستگویی و ۴. صداقت در مواضع درست. ^۱ بنابراین صدق و راستگویی خودش نوعی جهاد است و شاید بتوان گفت که یک زن در زندگی زناشویی خود در مقابل شوهرش باید همواره صداقت را پیشه خود سازد تا اطمینان و اعتماد شوهرش به او همیشگی و ثابت باشد.

باتوجه به خانواده حدیث جهاد زن شوهرداری نیکو و شایسته و مصادیق آن مانند صداقت و صبر در برابر تندی شوهر و مشکلات خانه داری و غیره می باشد که در بالا به آن اشاره شد .

۵. موانع فهم حدیث

موانع فهم حدیثی از جمله اشتراک لفظی و تقطیع نادرست و تتبع ناقص و پیروی از آرا و نادیده گرفتن آهنگ سخن در بررسی این حدیث پیدا نشد و در کل مانعی برای فهم حدیث یافت نشد.

۱ . کلینی، کافی، ج ۲، ص ۵۱؛ هلالی، اسرار آل محمد (ص)، ج ۲، ص ۶۱۵؛ ثقفی، الغارات، ج ۱، ص ۸۵.

نتیجه گیری

در بررسی فقه الحدیثی این روایت در بخش فهم متن حدیث مفردات و ترکیبات به این نتیجه رسیدیم که این روایت در معنای اصلی و حقیقی خود به کار رفته و قرینه ای که دلالت بر به کار رفتن در معنای مجازی و اصطلاحی باشد یافت نشد و باتوجه به مصادر اولیه این حدیث این روایت از اعتبار خوب و مشهوری برخوردار است و با توجه به خانواده حدیث این روایت دارای سند موثق و اسباب ورود می باشد و عوامل بدفهمی در آن پیدا نشد.

فهرست منابع

* قرآن.

* نهج البلاغه، مجموعه سخنان امام علی (علیه السلام)، گردآورنده: سید رضی، محمد بن الحسین، ترجمه: محمد دشتی، چاپ اول، مؤسسه تحقیقاتی امیرالمومنین (علیه السلام)، قم، ۱۳۸۳.

(۱) ابن بابویه، ابوجعفر محمد بن علی (شیخ صدوق)، معانی الاخبار، چاپ اول، قم: حوزه علمیه قم، ۱۴۰۰ ه.ق.

(۲) _____، من لا یحضره الفقیه، قم: جامعه مدرسین، بی تا.

(۳) ابن عبّاد، ابوالقاسم اسماعیل (صاحب ابن عبّاد)، المحيط فی اللغة، بیروت: عالم الکتب، ۱۴۱۴ ه.ق.

(۴) ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان اللسان، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۳ ه.ق.

(۵) _____، لسان العرب، مصحح: میردامادی، جمال الدین، چاپ سوم، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۳ ه.ق.

(۶) ابن اثیر جذری، مبارک بن محمد، النهایه فی غریب الحدیث و الأثر، چاپ چهارم، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۳۶۷.

(۷) بحرانی، میثم بن علی بن میثم، ترجمه شرح نهج البلاغه، مترجم: قربانعلی محمدی مقدم، چاپ اول، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۴.

(۸) بستانی، فؤاد افرام، فرهنگ ابجدی، مترجم: رضا مهیار، تهران: اسلامی، ۱۳۷۵.

(۹) البیهقی، احمد بن حسین شعب الایمان، الجامع المصنف فی شعب الایمان، محقق: مختار ندوی، ریاض: مکتب الرشد ناشرون، ۱۴۲۳ ه.ق.

(۱۰) ثقفی، ابراهیم بن محمد بن سعید بن هلال، الغارات، چاپ اول، قم: وزارت فرهنگی و ارشاد. اسلامی، ۱۴۱۰ ه.ق.

(۱۱) ابومحمد، حسن بن علی بن حسین بن شعبه حرانی حلبی، مشهور به ابن شعبه حرانی، تحف العقول عن آل الرسول (علیهم السلام)، محقق: علی اکبر غفاری، قم: انتشارات اسلامی، بی تا.

(۱۲) حسینی زبیدی، محمد مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، چاپ اول، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۴ ه.ق.

(۱۳) خاوری، یعقوب و همکاران، واژه نامه تفصیلی فقه جزا، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی، بی تا.

(۱۴) راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، چاپ اول، دمشق: بیروت، دارالعلم، ۱۴۱۲ ه.ق.

(۱۵) زرکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله، برهان، قم: دارالتفسیر، ۱۴۰۹ ه.ق.

- ۱۶) السیوطی، جلال الدین، در المنثور، قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی، ۱۴۰۴ ه.ق.
- ۱۷) مکارم شیرازی، ناصر، پیام امیرالمومنین، تهران: دارالکتب اسلامی، ۱۳۷۵.
- ۱۸) صینی، محمود اسماعیل، عبدالعزیز، ناصف مصطفی، سلیمان، مصطفی احمد، المکنز العربی المعاصر، بیروت، مکتب لبنان ناشرون، ۱۴۱۴ ه.ق.
- ۱۹) طراد توفان دلیمی، مجید مخلف، المعجم المفصل فی المترادفات فی اللغة العربیة، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۳۸۸.
- ۲۰) طبرسی، علی بن حسن، مشکاه الانوار فی غرر و الأخبار، چاپ دوم، نجف: العلمیه، ۱۳۸۵ ه.ق.
- ۲۱) طوسی، ابوجعفر محمد بن الحسن بن علی، الخلاف، چاپ دوم، قم: مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۲۰ ه.ق.
- ۲۲) شیخ طوسی، المبسوط، چاپ دوم، قم: مکتبه المرتضویه، ۱۳۷۳ ه.ق.
- ۲۳) فخرالدین بن محمد طریحی، مجمع البحرین، چاپ سوم، تهران: کتابفروشی اسلامی، ۱۳۷۵.
- ۲۴) قرشی بنایی، علی اکبر، قاموس قرآن، چاپ ششم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۱۲ ه.ق.
- ۲۵) القضاعی المصری، ابوعبدالله محمد، مسند الشهاب (در أسناد احادیث شهاب الأخبار)، بیروت: دار البشائر الإسلامیة، ۱۴۰۷.
- ۲۶) غضائری، احمد بن حسین بن عبدالله بن ابراهیم بن عبدالله (ابن غضائری)، علم رجال، قم: نشر دارالحديث، ۱۳۶۴.
- ۲۷) کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ه.ق.
- ۲۸) مسعودی، عبدالهادی، درسنامه فقه الحديث، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث، سازمان چاپ و نشر، ۱۳۹۴ ه.ش.
- ۲۹) مصطفی، ابراهیم، نجار، محمد علی، زیات، احمد حسن، عبدالقادر، حامد، المعجم الوسیط، بی.جا: مؤسسه الصادق للطباعه و النشر، بی.تا.
- ۳۰) موسی، حسین یوسف، صعیدی عبدالفتاح، الإفصاح فی فقه اللغة، تلخیص: ابن سیده اندلسی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۶۹.
- ۳۱) نجاشی، احمد بن علی، رجال، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۶۵.
- ۳۲) نجفی خمینی، محمد جواد تفسیر آسان، چاپ اول، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۹۸ ه.ق.
- ۳۳) نفیسی ناظم الاطبا، علی اکبرخان، فرهنگ نفیسی، تهران: شرکت سهامی چاپ رنگین، بی.تا.
- ۳۴) هلالی، سلیم بن قیس، اسرار آل محمد (صلی الله علیه وآله وسلم)، چاپ اول، قم: نشر الهادی، ۱۴۰۵ ه.ق.
- نرم افزار قاموس نور و جامع الاحادیث نور.